

NUTQ AKTLARI TIPOLOGIYASI: PRAGMATIK YONDASHUV

Eshboyeva Fazilat

Guliston davlat universiteti

“O‘zbek tilshunosligi” kafedrası o‘qituvchisi

Ermator Ixtiyor Rizakulovich

Guliston davlat universiteti, “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)

Muratkulov Amonulla Tursunkulovich

Guliston davlat universiteti

“O‘zbek tilshunosligi” kafedrası katta o‘qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15387178>

ARTICLE INFO

Received: 28th April 2025

Accepted: 30th April 2025

Published: 10th May 2025

KEYWORDS

nutq aktlari, lokutsiyaviy akt, illokutsiyaviy akt, perlokutsiyaviy akt, direktivlar, ekspressivlar, pragmatika, kommunikativ kompetensiya

ABSTRACT

Mazkur maqolada zamonaviy pragmatik tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan nutq aktlari nazariyasi tahlil etiladi. Nutq aktlarining turlari, ularning kommunikativ vazifalari, tilshunoslikdagi amaliy qo‘llanilishi, shuningdek, ijtimoiy-kontekstual omillarning nutq aktlariga ta’siri ilmiy asosda yoritiladi.

Zamonaviy lingvistik paradigmada til nafaqat strukturaviy birliklar tizimi sifatida, balki insonlararo kommunikatsiyani amalga oshiruvchi vosita sifatida ko‘rilmogda. Ushbu yondashuv tilni muloqot vositasi sifatida chuqur tahlil qilishni, gapiruvchining niyatidan tortib, auditoriyaga ta’sirini o‘rganishni talab qiladi. Shunday yondashuvlardan biri bu nutq aktlari nazariyasidir. Tilning pragmatik jihatlarini yorituvchi ushbu nazariya Jon Ostin va Jon Syorl kabi faylasuflar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, til orqali inson qanday ma’lumot yetkazadi, qanday harakatni bajaradi degan savollarga javob beradi. Maqolada nutq aktlarining turlari, ularning kommunikativ xususiyatlari, sotsiopragmatik holatlardagi o‘rni va amaliyotdagi ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi.

Nutq aktlari nazariyasining shakllanishi

Nutq aktlari nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmida anglosakson til falsafasi doirasida shakllangan. Birinchi bo‘lib bu nazariyani J. L. Ostin ilgari surgan. U tilni faqat tasvirlovchi vosita emas, balki bajaruvchi harakat sifatida ko‘rdi. J. Ostinning fikricha, ayrim gaplar real harakatni amalga oshiradi. Masalan, “Men seni kechiraman” yoki “Men seni turmush o‘rtog‘im deb e’lon qilaman” kabi gaplar gapirilishi bilan voqelikda o‘zgarish yuz beradi. J. Ostin nutq aktlarini lokutsiyaviy, illokutsiyaviy va perlokutsiyaviy jihatlariga ajratadi. Uning ishini J. Syorl davom ettirib, nutq aktlarini aniq turlarga ajratish bilan bu nazariyani yanada tizimlashtirdi.

Nutq aktlari va ularning komponentlari

J. Ostin va J. Syorl konsepsiyasiga ko‘ra, har bir nutq aktida quyidagi komponentlar mavjud:

- ****Lokutsiyaviy akt****: lingvistik jihatdan shakllangan gapning o'zi.
- ****Illokutsiyaviy akt****: gapning maqsadi – buyruq berish, maslahat berish, so'rash va h.k.
- ****Perlokutsiyaviy akt****: gap eshituvchiga qanday ta'sir qiladi – ishontiradi, hayratga soladi, ranjitadi va h.k.

Masalan, "Iltimos, eshikni yoping" degan jumla:

- lokutsiyaviy jihatdan – gapning tovushli yoki yozma shakli;
- illokutsiyaviy jihatdan – iltimos qilish maqsadi;
- perlokutsiyaviy jihatdan – tinglovchining eshikni yopish harakati.

Ushbu uchlik komponent nutqning kommunikativ samaradorligini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq aktlarining turlari (tipologiyasi)

J. Syorl nutq aktlarini illokutsiyaviy funksiyasiga qarab quyidagi besh asosiy turga ajratadi:

1. ****Reprezentativlar**** – gapiruvchi haqiqat deb hisoblagan fikrni bildiradi.

Misollar: "Havo bugun bulutli", "Yer aylana shaklida".

2. ****Direktivlar**** – tinglovchidan harakat kutiladi.

Misollar: "Derazani yop", "Iltimos, jim bo'ling".

3. ****Komissivlar**** – gapiruvchi kelajakdagi harakatga va'da yoki majburiyat oladi.

Misollar: "Men bu ishni ertaga tugataman", "Sizga yordam beraman".

4. ****Ekspressivlar**** – gapiruvchi hissiyot va munosabat bildiradi.

Misollar: "Kechirasiz", "Sizni tabriklayman", "Bu juda hayratlanarli!"

5. ****Deklarativlar**** – gap aytilishi bilan voqelikda o'zgarish sodir bo'ladi.

Misollar: "Siz ishdan bo'shatildingiz", "Imtihondan o'tdingiz".

Bu klassifikatsiya kommunikativ niyatning turlicha ko'rinishlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Nutq aktlarining ijtimoiy-kontekstual asoslari

Nutq aktlari faqat til birliklariga asoslanmay, balki ijtimoiy kontekstda amalga oshadi. Gapiruvchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabat, rollar, mavqe, madaniyat va konvensiyalar nutq aktining turini, shaklini va kuchini belgilaydi. Masalan, buyruq shaklida aytilgan gap (Direktiv akt) rahbar tomonidan bo'lsa – bu odatiy, ammo xodim tomonidan rahbariga nisbatan aytilsa – bu noo'rin yoki hatto tahqirlovchi bo'lishi mumkin. Shuning uchun nutq aktlarini baholashda faqat lingvistik emas, balki pragmatik, sotsiologik va madaniy omillar ham hisobga olinadi.

Nutq aktlari lingvistik tahlil va qo'llanilishi

Nutq aktlari nazariyasi nafaqat nazariy, balki amaliy tilshunoslikda ham muhim ahamiyatga ega. Quyidagi sohalarda keng qo'llaniladi:

- ****Chet tillarini o'qitishda****: muloqot kompetensiyasini shakllantirishda nutq aktlari tahlili asosida real nutqiy vaziyatlar modellashtiriladi.

- ****Tarjima nazariyasida****: gapiruvchining illokutsiyaviy niyatini boshqa tilda ifodalashda muhim rol o'ynaydi.
- ****Adabiy tahlilda****: badiiy asar qahramonlarining ijtimoiy rollari va ruhiy holatini tahlil qilishda ishlatiladi.
- ****Sun'iy intellekt va chatbotlarda****: foydalanuvchining so'zlaridan ularning niyatini aniqlash uchun qo'llaniladi.

Xulosa

Nutq aktlari tipologiyasi tilshunoslikning pragmatik yo'nalishida markaziy mavzulardan biridir. Gap nafaqat informatsiyani uzatadi, balki harakatni amalga oshiradi. Jon Ostin va Jon Syorl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, lingvistik tadqiqotlar, kommunikatsiya tahlili, ta'lim, tarjima va texnologik sohalarda qo'llanilib kelmoqda. Nutq aktlari tahlili tilning inson faoliyatidagi faol rolini, ya'ni harakatni yuzaga chiqaruvchi kuchini anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'G, R. Z. S. I., Tursunkulovich, M. A., & Qizi, E. F. B. (2024). TA'LIMDA RASMIY ISH QOG 'OZLARINING AHAMIYATI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(3), 22-25.
2. Fazilat, E., Lutfinisa, D., & Sirojiddin, M. (2024). OZBEK SAHNA ASARLARI TILINING AYRIM JIHATLARI SHARHI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(3), 16-21.
3. Muratkulov, A. (2024). O 'ZBEK TILIDA ARABCHA KO 'PLIK SHAKLLARINING QO 'LLANILISHI. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 5(56), 174-176.
4. Ermatov, I., Eshboyeva, F., & Mamatqulov, A. (2025). TO'RA SULAYMONNING SO'Z QO'LLASH MAHORATI. *Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования*, 4(7), 101-105.
5. Akbarovich, A. A., Ixtiyor, E., & O'G, R. Z. S. I. (2024). TIL VA FAOLIYAT VA ULARNING O 'ZARO BOG 'LIQLIGI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(3), 4-7.
6. Berdialiyev, A., & Ermatov, I. (2021). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). *T.: "TURONIQBOL" nashriyoti*, 204.
7. Berdialiev, A., & Ermatov, I. (2021). Modern Uzbek literary language.
8. Rizaqulovich, E. I., Murtozayevich, M. S., & Qizi, N. O. A. (2024). OTNING XUSUSIY LUG 'AVIY SHAKLLARI HAQIDA. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(3), 26-29.
9. Ikhtiyar, E. (2022). HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF MORPHEMES AND WORD FORMATION LEVELS OF UZBEKI. *World Bulletin of Social Sciences*, 16, 133-136.
10. Эрматов, И. Р. (2022). АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ "МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН" АСАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА. *Academic research in educational sciences*, 3(1), 983-990.
11. Эрматов, И. Р. (2022). АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ "МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН" АСАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА. *Academic research in educational sciences*, 3(1), 983-990.
12. Эрматов, И. Р., & Турдикулова, К. (2022). ГАП БУЛАКЛАРИ. МАКОМИНИНГ БЕЛГИЛАНИШМЕЗОНЛАРИ ХАҚИДА. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(1), 190-193.

- 13.Эрматов, И. (2022). ТЕРМИНОЛОГИЯ ТИЗИМИДА ГИПОНИМИЯ ВА ЭКВЕНИМИЯ ҲОДИСАЛАРИНИНГ КЕСИШУВИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 173-178.
- 14.Ermatov, I. (2022). Hozirgi ozbek adabiy tili (Morfemika, so'z yasalishi, morfonologiya). *Scienceweb academic papers collection*.
- 15.Мураткулов, А. Т. (2023). ОРГАНИЗОВАТЬ УРОКИ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON" MODERN EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS* (Vol. 2, No. 7).
- 16.Мураткулов, А. Т., & Мураткулова, М. А. (2023). ОБРАЗ ЛУКМАН ХАКИМА В «КИСАС УЛЬ-АНБИЯ». In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON" MODERN EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS* (Vol. 2, No. 7).
- 17.Muratkulov, A. (2024). О 'ЗБЕК ТИЛИДА АРАБЧА КО 'ПЛИК ШАКЛЛАРИНИНГ ҚО 'ЛЛАНИЛИШИ. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 5(56), 174-176.
- 18.Tursunkulovna, S. I., Lutfiniso, D., & Omonullo, M. (2020). Imitation of Thoughts and Feelings–Artistic Means of Psychology. *Solid State Technology*, 63(4), 453-457.
- 19.Khamrokulovna, T. Z. (2021). ISSUES RELATED TO SOSIOLINGVISTIK ANALYSIS (ABOUT Qul,-qul-COMPONENT NAMES). In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES* (Vol. 1, pp. 48-50).
- 20.Tuychieva, Z. K. (2018). LITERATURE REVEALING THE TRUTH OF LIFE. *Проблемы педагогики*, (7), 77-78.

INNOVATIVE
ACADEMY